

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄԸ ՀԱՅ  
ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հրաշյա Աճառյանը նկարագրում է ներկա, անցյալ, ապառնի քերականությունները, որոնց համար որպես հաշվարկման կետ ընդունվում է խոսքի պահը՝ ավելացնելով, որ որևէ գործողություն կարող է կապակցվել ոչ միայն խոսված թույլի հետ, այլև մի ուրիշ գործողության կատարված կամ կատարվելիք ժամանակի հետ: Նա խոսքի պահին հարաբերող քերականական ժամանակները համարում է գլխավոր (բացարձակ), իսկ մեկ ուրիշ գործողությանը հարաբերող ժամանակները՝ երկրորդական (հարաբերական): Աճառյանը անցյալ և ապառնի ոլորտներում ընդունում է հաշվարկման մեկական կետեր, որով և ստացվում են վեց երկրորդական ժամանակներ, որոնք էլ կարող են ունենալ իրենց երկրորդական ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակները (երրորդական ժամանակներ): Ժամանակների երկրորդական և երրորդական դրությունը հասնում է այնպիսի բարդության, որ այլևս մարդկային միտքը դադար է տալիս<sup>1</sup>: Փաստորեն Աճառյանը հիմք է ընդունում եղանակաժամանակային ձևերի՝ լեզվական և արտալեզվական տարբեր պատճառներով պայմանավորված կիրառությունները: Չեն բացահայտվում ժամանակաձևերի ժամանակային հակադրությունները: Առնելով բայն իբրև նախադասության առանցք և նույնիսկ ամբողջ լեզվի առանցք՝ Մանուկ Աբեղյանին հաջողվում է ստեղծել մի կուռ համակարգ, մի շենք, որի բոլոր աղյուսները իրենց տեղում են, և որից չի կարելի դուրս քաշել որևէ աղյուս: Այդ համակարգի մեջ բայը կենտրոնական տեղում է. նրանից կախյալ վիճակի մեջ են կամ նրան ստորադասված են նախադասության մեջ զանազան պաշտոններ ունեցող բառերը՝ ենթակա, ստորոգյալ, խնդիր, պարագա<sup>2</sup>: Աբեղյանն ընդունում է իրական և քերականական ժամանակների համապատասխանությունը: <<Բայի ժամանակ ասելով՝ հասկանում ենք, թե երբ է տեղի ունեցել եղելությունը՝ խոսելու վայրկյանի՞ն (ներկա ժամանակ), խոսելու վայրկյանից առաջ (անցյալ), թե՞ խոսելու վայրկյանից հետո ընկած

<sup>1</sup> Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գիրք Բ, Երևան, 1961թ., էջ 34-35:

<sup>2</sup> Տե՛ս Ղարիբյան Ա., Աբեղյանի քերականագիտական ժառանգությունը, Երևան, 1946 թ., էջ 150-151:

Ժամանակամիջոցում (ապառնի)>><sup>3</sup>: Աբեղյանը սահմանական եղանակի ձևերը ներկայացնում է ներկա, անցյալ, ապառնի և կատարվող, կատարված, կատարելի կերպերի հակադրամիասնության մեջ: <<Բայերի բույց տված ամեն մի եղելություն կարող է երեք ժամանակների նկատմամբ ևս, այսինքն՝ թե՛ խոսողի ներկայի, թե՛ մի անցյալ ապառնի ժամանակակետի նկատմամբ լինել չորս կերպ՝ կատարվող, կատարված, կատարելի և պարզ>><sup>4</sup>:

Ըստ Արարատ Ղարիբյանի՝ ժամանակը երկակի է. մի ձևն արտահայտում է կամ կատարվող, կամ կատարված, կամ կատարվելիք գործողությունները՝ ներկայի համեմատությամբ: <<Վերլուծական ժամանակաձևերում այդ երկակիությունը արտահայտվում է օժանդակ բայի ներկայի և անցյալի ձևերի, իսկ պարզ ժամանակաձևերում՝ բայական վերջավորությունների հակադրությամբ>><sup>5</sup>:

Ըստ Գուրգեն Սևակի՝ <<միայն հաստատական խոնարհման մեջ բայն ունի հիսունութ ժամանակ>><sup>6</sup>: Ըստ Սևակի՝ բայաժամանակների բազմազանությունը մեր ժամանակակից լեզվի բացառիկ ճկունության և հարստության վկայությունն է: Մեր կարծիքով՝ ճիշտ չէ գործածված ժամանակ տերմինը, և խոնարհման հարացույցը շփոթվում է ժամանակի կարգի հետ: Բայաձևերը միայն ժամանակի կարգով անվանելը թյուրիմացության մեջ է գցում և պարզ պատկերացում չի տալիս ձևերի բովանդակության մասին: Բայական ամեն մի ձևի մեջ արտահայտված է մի քանի քերականական կարգ: Եվ երբ մի ձևը անվանում ենք միայն մի կարգի անունով, մյուս կարգերը նույնացվում են գերադաս կարգի հետ: Հայերենում նպատակահարմար է գործածել *եղանակաժամանակային ձև* տերմինը, որպեսզի հստակ տարբերակվեն իրական և քերականական ժամանակները:

Ի. Շիրակաձեն քննադատում է Սևակի ըմբռնումը. <<Ժամանակի կարգի այսպիսի սահմանումը պայմանավորված է նրանով, որ անցյալի վաղակատար և նման տերմիններով կոչված բայաձևերի խմբերը ընդունում են առանձին ժամանակների ձևերով: Ժամանակի կարգի այսպիսի ըմբռնմամբ կստացվի ժամանակների գամմա: Այս բայաձևերի միջև ժամանակային տարբերություններ չկան: Դրանք միմյանցից տարբերվում են զանազան (կերպի, ակտի, հաջորդականության, ստատուսի) քերականական կարգերով: Քերականության մեջ գործողության ժամանակը

<sup>3</sup> Աբեղյան Մ. Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965թ., էջ 299:

<sup>4</sup> Նույն տեղում:

<sup>5</sup> Ղարիբյան Ա., Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954թ., էջ 306:

<sup>6</sup> Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955թ., էջ 317 :

որոշելիս այդ գործողությունը կարելի է վերցնել միայն խոսքի պահի համեմատությամբ»<sup>7</sup>:

Է. Աղայանը հետևում է Մ. Աբեղյանին: Սակայն նա կերպերի համակարգից հանում է անցյալ կատարյալը՝ ընդունելով երեք կերպեր միայն (շարունակական, կատարելի, կատարյալ): Աղայանը հարակատարով կազմված բաղադրյալ ձևերը դուրս է բերում սահմանական եղանակի խոնարհման հարացույցից, որովհետև հարակատար դերբայը կերպային իմաստ չունի. գործողության ավարտվածություն ցույց չի տալիս: Այն արտահայտում է առարկայի վիճակ՝ իբրև <<հարատևող մնայուն հատկանիշ>>: *Եւ*-ի միացությունը ձեռք է բերել գերազանցապես բաղադրյալ ստորոգյալի արժեք, որին հատուկ է ներկա ժամանակը<sup>8</sup>: Այնուամենայնիվ, պետք է նկատի ունենալ, որ կրավորական սեռի և չեզոք սեռի որոշ բայերի հարակատար դերբայի ու *եւ*-ի հարադրությունը դեռևս պահպանում է իր ժամանակային իմաստը:

Ա. Շանիձեն քննադատում է տրամաբանական անցյալ և ապագա ժամանակային ոլորտներում քերականական մեկից ավելի ժամանակներ ընդունելու դրույթը: Նա հակադրվում է Մ. Աբեղյանի և Ա. Ղարիբյանի այդ տեսակետին, սակայն տրամաբանական անցյալ և ապագա ոլորտներում ժամանակի քերականական կարգը տարբերում է մեկից ավելի եղանակաժամանակային ձևեր, և այդ եղանակաժամանակային ձևերը միմյանց նկատմամբ կարող են ունենալ նաև ժամանակային հակադրություններ: Իրական ներկա պահի (խոսքի պահի) նկատմամբ նրանք կամ անցյալ են, կամ ապագա, իսկ անցյալ կամ ապագա որևէ ոլորտում կարող են նշել անցյալի կամ ապառնու տարբեր ժամանակակետեր: Անցյալ կամ ապառնի ժամանակային ոլորտներում ժամանակի քերականական կարգի առանձին քերականությունների միջև ժամանակային հակադրությունները կարող են դրսևորվել և՛ նշելով իրական ժամանակի որոշակի հատվածներ, և՛ անորոշ կերպով արտահայտելով պարզապես *ժամանակային հաջորդականություն*:

Ժամանակակից լեզվաբանական գրականության մեջ շատ հաճախ է գործածվում *հաջորդականության քերականական կարգ* տերմինը: Շիլակաձեն հաջորդականությունն առանձնացնում է որպես առանձին քերականական կարգ: <<Հաջորդականության քերականական կարգը

<sup>7</sup> Շիլակաձե Ի., Արդի հայերենի խոնարհման կատեգորիաները, Լեզվի և ոճի հարցեր, Երևան, 1985թ., էջ 193:

<sup>8</sup> Տե՛ս Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967թ., էջ 346-354:

արտահայտված է համաժամանակության, նախորդման և հաջորդման ենթակարգերով, որոնցից միայն նախորդումն ունի իր սեփական ձևը: Մյուսների գոյությունը պայմանավորված է միայն նրա գոյությամբ>><sup>9</sup>: *Գրել էր* խմբի բայաձևերը տարբերվում են մյուսներից նրանով, որ այս ձևերով հայոց լեզվի մեջ արտահայտվում է հաջորդականության կարգը: Այս ձևը ցույց է տալիս նախընթաց (նախորդ) գործողությունը, այսինքն՝ այն գործողությունը, որը ուրիշ գործողությունից առաջ է կատարվել, բայց սա ինքնըստինքյան նշանակում է, որ մյուս գործողությունը կատարվել է նախընթաց գործողությունից հետո: Այսպիսով ստացվում է իսկական <<հաջորդականություն>><sup>10</sup>: Ի՞նչ պետք է հասկանալ՝ հաջորդականությունն ասելով: Խոսքը ժամանակային հաջորդականության մասին է: Ժամանակի քերականական կարգում ժամանակային հակադրություններ հնարավոր են ոչ միայն քերականական ժամանակային տարբեր ոլորտներին վերաբերող եղանակաժամանակային ձևերին, այլև ժամանակային միևնույն ոլորտին վերաբերող եղանակաժամանակային ձևերի միջև: Իրական ժամանակը հաջորդականությունների մի ամբողջական շղթա է: Շարժումը ժամանակի հիմնական հատկանիշն է, որը ենթադրում է հաջորդում և նախորդում, որոնք իմաստավորվում են հաշվարկման պայմանական կետի հարաբերությամբ: <<Անցյալը նախորդում է ներկային, ապագան՝ հաջորդում: Իսկ ներկա ժամանակը անորսալիորեն հոսումն այժմ-ն է>><sup>11</sup>: Ջահուկյանը տարբերակում է իրադրական և ոչ իրադրական ժամանակները. <<Իրադրական ժամանակի դեպքում նշվում է հաղորդողի ընտրած որևէ պահ. իրադրական ժամանակի եզրերը տարբերվում են այնպես, որ ներկան ցույց է տալիս հաղորդվող եղելության համընկնումը խոսելու պահին, անցյալը՝ անցյալի որևէ պահի, ապառնին՝ ապագայի որևէ պահի հետ>>, իսկ <<ոչ իրադրական ժամանակը ցույց է տալիս պարզապես ժամանակային հաջորդականությունը՝ անկախ հաղորդողից. ոչ իրադրական ժամանակը կարելի է կոչել հաջորդականություն>>: Գ. Ջահուկյանը ոչ իրադրական ժամանակի արտահայտությունը հայերենի բաղադրյալ ժամանակաձևերում ներկայացնում է *ու՛մ, է՛լ, ի/ա* մասնիկներով կազմվող վերլուծական բայահիմքերի հակադրություններով<sup>12</sup>:

<sup>9</sup> Շիլակաձե Ի., նշվ. աշխ., էջ 189 :

<sup>10</sup> Տե՛ս նույն տեղը, էջ 177:

<sup>11</sup> Չաղայան Զ., Քերականական ժամանակ, Երևան, 1989թ., էջ 61-62:

<sup>12</sup> Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974թ., էջ 283:

Համեմատելով Ջահուկյանի մոտեցումը կերպի տեսության հետ՝ կարող ենք գտնել որոշակի համապատասխանություններ: Գործողության անկատար կերպը ենթադրում է հաշվարկման կետին համընթացություն, կատարյալ ու կատարելի կերպերն էլ՝ նախորդում և հաջորդում: Ջահուկյանն ընդունում է, որ <<անկատար>>դերքայը <<իրոք անկատար կերպի արտահայտիչ է>>, միաժամանակ նշում է, որ վաղակատար դերքայի դեպքում <<կերպային տարբերությունները դադարում են իմաստային արժեք ունենալուց>><sup>13</sup>: Եթե ըստ Աբեդյանի՝ պարզ կերպի արտահայտիչը անցյալ կատարյալն է, ըստ Ջահուկյանի՝ այն կատարյալ կերպի արտահայտիչ է և անկատար /կատարյալ կերպային հակադրության մեջ է հայերենի համադրական ձևերի հետ, որը <<արտահայտության պլանում բնութագրվում է առաջին հերթին *ան, աց, եց, ն, չ, ր հիմքակազմ վերջամասնիկներով, իսկ երկրորդաբար՝ կը* նախամասնիկով>><sup>14</sup>: Սահմանական եղանակի ապառնին անկատար և վաղակատար դերքայներով կազմված ժամանակաձևերի հետ ունի ոչ թե կերպային, այլ ժամանակային հակադրություն: Ապառնի ժամանակը ենթադրում է գործողության <<կատարելի>> կերպ, որը քերականական ապառնի ժամանակի ժամանակային իմաստի առանձնահատկությունն է: Անցյալի ապառնի ժամանակաձևերն էլ անցյալի ոլորտի եղանակաժամանակային ձևերի հետ գտնվում են ժամանակային հաջորդականության մի շղթայում և արտահայտում են անցյալում վերցված հաշվարկման կետին հաջորդող գործողություն: Ըստ Ս. Աբրահամյանի՝ սահմանական եղանակի դիմային ձևերի մեջ չկա կերպի համակարգ, քանի որ կերպային հակադրությունը ենթադրում է ոչ թե ժամանակային հաջորդականություն, այլ միևնույն ժամանակահատվածում կատարվող գործողության տարբեր բնույթներ, իսկ սահմանական եղանակի համապատասխան եռանդամ համակարգերի միջև հակադրությունը ժամանակային է (դիմային ձևերը գործողության հաջորդականություն են արտահայտում): Ս. Աբրահամյանը, ժամանակային հակադրություն ասելով, հասկանում է ժամանակային հաջորդականություն իրար հակադրված ժամանակային ձևերի մեջ: Տարբեր բնույթի ընդհանուր ժամանակային վիճակ արտահայտող դերքայները, զուգորդվելով միևնույն մեկ՝ խոսելու պահը նշող *եւ*՝ օժանդակ բայի հետ, արտահայտում են ժամանակային տարբեր իմաստներ՝ ներկա ժամանակակետի

<sup>13</sup> Տե՛ս նույն տեղը, էջ 282:

<sup>14</sup> Նույն տեղում, էջ 249:

համեմատությամբ. *գնում եմ, գնալու եմ, գնացել եմ*<sup>15</sup>: Փաստորեն Ս. Աբրահամյանը քննադատում է հաջորդականության կարգի (ավելի ճիշտ՝ ենթակարգի) մասին վարկածը՝ դրա արտահայտությունը համարելով զուտ ժամանակային: Մեր կարծիքով՝ հենց *հաջորդականություն* հասկացությունը ժամանակային հասկացություն է, և *նախորդ, հաջորդ* հասկացությունները սերտորեն առնչվում են *ժամանակ* հասկացության հետ: Ավելին՝ ժամանակ կոչվող հասկացությունը տրոհվում է հենց այդ հասկացությունների միջոցով (պետք է նկատի ունենալ, որ տրոհվածն էլ է տրոհելի):

Քերականական ներկա ժամանակ նշող ժամանակաձևը անկատար կերպ է արտահայտում: Համոզիչ է Ջահուկյանի՝ իրադրական և ոչ իրադրական ժամանակների ըմբռնումը: Իրադրական ժամանակը արտահայտվում է օժանդակ բայի և հիմքակազմ արժեք ստացած դերբայական մասի միասնությամբ: Անհատար և վաղակատար ժամանակաձևերում անկատար և վաղակատար դերբայներով արտահայտվում է անկատար /կատարյալ կերպային հակադրություն: Նրանց միջև նկատվում է նաև ժամանակային հակադրությունն. Դրանք տարբերակվում են ըստ անցյալում վերցված հաշվարկման կետին համընթացության և նախորդման: Այս բաղադրյալ ձևերի և երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի միջև Ջահուկյանը տեսնում է միակատար և բազմակատար կերպային հակադրություն, սակայն միակատար /բազմակատար իմաստային հակադրությունը գործողության բնույթ հասկացության արտահայտությունն է ժամանակակից հայերենում. բաղադրյալ և երկրորդական բաղադրյալ ձևերը տարբերակվում են ըստ գործողության կատարման միակատար /բազմակատար բնույթի<sup>16</sup>:

Վերլուծական ժամանակաձևերում առկա է միայն անկատար-կատարյալ կերպային հակադրություն, որն անցյալի ոլորտում արտահայտվում է *ում/ել* հակադրությամբ: *Հաջորդականություն* տերմինի փոխարեն նպատակահարմար է գործածել *իրադրական ժամանակ* տերմինը: Ոչ իրադրական ժամանակը լեզվում ժամանակային հարաբերությունների դրսևորման ձևերից մեկն է, որն էապես տարբերվում

<sup>15</sup> Տե՛ս Աբրահամյան Ս., Ժամանակակից հայերենի դերբայների և ժամանակների մասին, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, 10 (317), Երևան, 1969թ., էջ 24-27:

<sup>16</sup> Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 253:

է իրադրական ժամանակից, նաև լեզվում ժամանակի արտահայտության բառային միջոցներից (ժամը հինգին, երեկ): Նկատի առնելով իրադրական ժամանակի հետ նրա ունեցած ընդհանրության եզրերը՝ համընթացության, նախորդման և հաջորդման իմաստների առկայությունը, ոչ իրադրական ժամանակի արտահայտությունը կապվում է ժամանակի քերականական կարգի ենթակարգ:

Մեր կարծիքով՝ հայ լեզվաբանների տեսակետների տարբերությունները տարբեր մոտեցումների արդյունք են: Աբեղյանը փորձել է ամենայն մանրամասնությամբ կադապարել, մասնատել հայերենի բայական համակարգը՝ *կերպ* տերմինը բոլորովին այլ նշանակությամբ գործածելով, լեզվաբանության մեջ ընդունված *կերպ* հասկացությանը հակառակ, որը գործողության բնույթն է ցույց տալիս: Շիլակաձեն նույնպես բայական համակարգը ներկայացնում է մասնատված՝ մեր քերականությունը համապատասխանեցնելով ուրիշ լեզուների քերականության: Նա աշխատում է ներկայացնել հայերենի բայական համակարգը ընդհանուր լեզվաբանության մեջ ընդունված հասկացությունների համապատասխանությամբ՝ յուրաքանչյուր երևույթի համար առանձնացնելով ենթահամակարգեր ու մասնակադապարներ: Ջահուկյանն ավելի համակողմանի ու գիտական պատասխան է տալիս նախորդ բոլոր լեզվաբանների արտահայտած տեսակետներին՝ տրամաբանորեն գնահատելով յուրաքանչյուր երևույթ: Ռ. Իշխանյանն ու Ս. Աբրահամյանը փորձում են երևույթները արհեստականորեն չմասնատել, քանի որ որոշ երևույթների վերլուծության ժամանակ, իրոք, տրամաբանական շեղում է տեղի ունենում: Կան ամբողջական երևույթների բաղադրիչներ, որոնք ձուլված, սերտաճած են, և դրանց արհեստական բաժանումը միայն խեղաթուրում է պատկերը:

#### Գրականություն

1. Աբեղյան Մ. Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965թ.:
2. Աբրահամյան Ս., Ժամանակակից հայերենի դերբայների և ժամանակների մասին, <<Լրաբեր հասարակական գիտությունների>>, 10 (317), Երևան, 1969թ.:
3. Աղայան Է., Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967թ.:
4. Աճառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, գիրք Բ, Երևան, 1961թ.:

5. Ղարիբյան Ա., Արեղյանի քերականագիտական ժառանգությունը, Երևան, 1946 թ.:
6. Ղարիբյան Ա., Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954թ.:
7. Շիլակաձե Ի., Արդի հայերենի խոնարհման կատեգորիաները, Լեզվի և ոճի հարցեր, Երևան, 1985թ.:
8. Չաղայան Զ., Քերականական ժամանակ, Երևան, 1989թ.:
9. Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974թ.:
10. Սևակ Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955թ. :

#### Резюме

Понимание грамматического класса времени в армянской грамматической науке.

Армянские грамматики имеют разные точки зрения о грамматической класса времени, которые являются результаты различных подходов. Логически оценивая каждое явление Г. Джаукян дает всесторонний и научный ответ на взгляды, высказанных в предыдущих лингвистов.

#### Summery

The understanding of grammatical class of time in Armenian grammar science.

Armenian grammarians have different viewpoints about Grammatical class of time, which are the results of different approaches. Logically evaluating each phenomenon G. Jahukyan gives a comprehensive and scientific response to the viewpoints expressed by the previous linguists.